КӨРУ ҚАБІЛЕТІ ЗАҚЫМДАЛҒАН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДАМУЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шынар УСЕНБАЕВА[*]
Ақнұр БЕКТЕМІР[**]

Аңдатпа: Мақалада көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениетін ақпаратық ортада қалыптастыру жолдары, әдістері туралы түсінік берілді. Сонымен қатар көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдерді оқытуды ұйымдастырудың педагогикалық және психологилық ерекшеліктері қарастырылды. Көру қабілеті бұзылған балаларды диагностикалаудағы психологиялық-педагогикалық аспектіні сипаттау мәселесі, нашар көретін жасөспірімдердің танымдық белсенділігіне талдау жасау, олардың көру қабілетінің бұзылуының себептері мен түрлерін анықтау және оқытуды ұйымдастырудың ерекшеліктеріне алыстырмалы түрде сипаттама берілді. көру қабілеті Көру қабілеті бұзылған жасөспірімдердің танымдық және тұлғалық сипаттамаларын анықтау туралы деректер көрсетілді. Тиімді бірлескен оқытуды ұйымдастырудың ерекшеліктері және нашар көретін жасөспірімдердің қалыпты көретін құрдастарымен қарым-қатынасы, инклюзивті ортаны ұйымдастыру жағдайында шешу туралы жұмыстары қарастырылды. Көру қабілеті бұзылған балаларды оқыту мен тәрбиелеуде арнайы технологиялар кеңінен қолданылады: физикалық белсенділікті реттеу, күнделікті режимді сақтау, мотрикаңы жандандыру, көру қабілеті бұзылған балаларды жалпы сауықтыру аясында физикалық даму.

Нашар көретін балалардың ойын және бейнелеу іс-әрекеті үрдісінде кеңістіктік, әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау дағдыларын қалыптастыру, заттардың бейнелерін байыту және түзету, түстерді қабылдау, ұсақ моториканы, зейінді, байқауды дамыту, балалардың объективті идеяларын қалыптастыру жүзеге асырылады. Белгілі бір жағдайларда әртүрлі сенсорлық режимдер мен психикалық дамуында әртүрлі деңгейлері арасында сәйкессіздік болуы мүмкін. Сақталған анализаторларды, соның ішінде қалдық көруді қолдана отырып, аналитикалық-синтетикалық қызметті қоса отырып, компенсаторлық даму көру қабілеті бұзылған балаларда заттардың тұтас бейнелерін қалыптастыру үшін негіз құруға ықпал етуі мүмкін.

Кілттік Сөздер: *Көру Қабілеті Зақымдалған Жасөспірімдер, Инклюзия, Нашар Көретіндер, Тифлопедагогика, Тифлопсихология, Педагогикалық-Психологиялық Сипаттама, Ақпараттық Орта*

Pedagogical and Psychological Features of the Development of Adolescents with Visual Impairment

Annotation: The article gives an idea of the ways and methods of forming the information culture of adolescents with visual impairment in the information environment. The pedagogical and psychological features of the organization of education of adolescents with visual impairment were also considered. The problem of describing the psychological and pedagogical aspect in the diagnosis of children with visual impairment, the analysis of the cognitive activity of visually impaired adolescents, the identification of the causes and types of visual impairment and the description of the features of the organization of education is given. data on the determination of cognitive and personal characteristics of adolescents with visual impairment were shown. The features of the organization of effective co-education and work of visually impaired adolescents on interaction with peers with normal vision, their solution in the conditions of the organization of an inclusive environment are considered. comes. Special technologies are widely used in the education and upbringing of children with visual impairments: regulation of body movement, regulation depending on the mode of the day, activation of the motor sphere, physical development as part of the general improvement of children with visual impairments.

In the process of play and visual activity of children with visual impairments, the formation of spatial, social and household orientation skills, enrichment and correction of images of objects, color perception, the development of fine motor skills, attention, observation, the formation of objective representations in children is carried out. Under certain conditions, there may be a discrepancy between different sensory modes and different levels of mental development. Compensatory development, including analytical and synthetic activity using stored analyzers, including residual vision, can contribute to the creation of a basis for the formation of holistic images of objects in children with visual impairment. Visual impairments in most cases do not allow children to correctly identify and observe many objects, natural

[*] педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, shinar.usenbaeva@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4219-9639

[**] педагогика ғылымдарының оқытушысы, Алматы, Казахстан. E-mail: aknurbektemir@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6874-950X

DOI :10.30546/100981.1.2024.0249

phenomena, people's lives and work, which negatively affects the development of the sensory-perceptual sphere, representations, verbal-logical processes.
Key Words: *Adolescents With Visual Impairment, Inclusion, Visually Impaired, Typhlopedagogy, Typhlopsychology, Pedagogy-Psychological Characteristics, Information Environment*

Кіріспе

Сонымен бірге, мүмкіндігі шектеулі, оның ішінде көру қабілеті бұзылған адамдарды әлеуметтік бейімдеу мәселсі өзекті болып отыр. Адамның әлеуметтік бейімделуі, ең алдымен, оның ақпаратпен жұмыс істеу қабілетіне, қарым-қатынас пен қарым-қатынас жағдайларына, зияткерлік құзыреттіліктеріне, білім деңгейіне және кәсіби өзін-өзі көрсетуге байланысты. Көрмейтін және көру қабілетінің бұзылуы адамның барлық танымдық процестердің дамуында ауытқуларға әкеледі. Мұндай жағдайда баланың алған ақпарат мөлшері азаяды және сапасы да өзгереді. Сенсорлық таным саласындағы көру өткірлігінің төмендеуі есте сақтау қабілеті мен кескін бейнесін қалыптастыру мүмкіндігін шектейді. Анализаторлардың байланыс жүйесінде сапалы өзгерістер орын алады, суреттер мен бейнелерді, ұғымдарды, сөздерді, ойлауды, кеңістікте бағдарлауды қалыптастыру жүйесінде ерекшеліктер пайда болады. Демек, баланың өзіндік психологиялық жүйесі бар. Мысалы, оның белсенділігі, бағыты, зейіннің көлемі мен бөліну аясына, ауысуы мүмкіндіктері мен қарқындылығына, шоғырлануы мен тұрақтылығы көру қабілетінің бұзылуына әсер етеді, бірақ бұл қасиеттердің даму деңгейі қалыпты көру түйсігі бар адамдармен бірдей болады.

Шектеулі сыртқы әсерлер зейіннің сапаларының қалыптасуына теріс әсер етеді. Сипап сезудің немесе бұзылған көру анализаторларының көмегімен жүзеге асырылатын қабылдау процесінің баяулауынан зейіннің ауысу жылдамдығына әсер етеді және бейнелердің толықтай көрінбеуіне, зейіннің көлемі мен тұрақтылығының төмендеуінде көрінеді. Қызметтің осы немесе басқа түрін сәтті орындау үшін зейіннің тиісті қасиеттерін дамыту қажет. Сонымен, оқу іс-әрекетінде маңызды шарт-зейінді ұйымдастырудың еркіндігі, тапсырмалар орындау кезінде оқу материалына зейінді шоғырландыру, алаңдамау дағдысын меңгеру, яғни зейіннің тұрақтылығы мен шоғырлануын дамытуға мән беру керек. Сонымен қатар, кеңістіктік бағдарлау сияқты нақты іс-әрекетте, сондай-ақ еңбек қызметінің тиімділігі мен нәтижелілігінің шарты ретінде нақты практикалық міндеттерді шешуге сәйкес зейінді бөле алу, бір обьектіден екінші бір обьектіге зейінін ауыстыра білу дағдылары саналады. Зағип және нашар көретін адам көру қабілетінің жетіспеушілігін өтеу үшін барлық сақталған және бұзылған анализаторлардан келетін ақпаратты белсенді пайдалануы керек; қабылдаудың бір түрінен алынған ақпаратты талдауға шоғырлану жеткілікті барабар және толық бейнені жасамайды, бұл бағдар мен еңбек қызметінің дәлдігінің төмендеуіне әкеледі.

Зерттеудің әдіснамасы. Қазір жахандық ақпарат ағымының өсіне байланысты көзі көрмейтін және нашар көретіндерден үлкен дербестік пен белсенділікті қажет етеді, бұл іс-әрекетті ұйымдастырудың еркіндігі, іс-әрекеттің тұрақтылығы мен қарқындылығы, зейін көлемінің кеңдігі, оны қызметтің шарттары мен талаптарына байланысты бөлу және ауыстыру мүмкіндігі сияқты қасиеттердің дамуымен байланысты. Осылайша, зейіннің дамуы ерікті, зияткерлік және эмоциялық тұлғалық қасиеттердің қалыптасуымен байланысты, белсенді қызмет жағдайының ағысымен жүреді және бұл қалыпты көрушілерде де байқалатын заңдылықтармен бірдей болады.

Сенсорлық жүйе-бұл адамға сезімдер туралы, айналасындағы әлем туралы ақпарат алуға мүмкіндік беретін сезім жүйесі немесе анализатор жүйесі. Анализаторлардың өзара әрекеттесуін зерттеген психологтар мен психофизиологтар Кравкова, Соловьева және т.б. олардың өзара әрекеттесуі кескін қалыптастыру процесінде жүретінін, бұл білім беру процестерінің дәлдігіне, толықтығына және жылдамдығына әсер ететінін

көрсетеді. Көру қабілеті бұзылған кезде сыртқы ортада бейнелердің толық қалыптасу мүмкіндігі сенсорлық жүйенің күйі мен тереңдігіне және көздің зақымдану сипатына тікелей байланысты.Басқа көзқарастар аз болғанымен, оның барлық көріністерінде қоршаған әлем туралы білім басым болады, өйткені объектінің сенсорлық бейнесіндегі жетекші рөл тікелей көру қабілетіне жатады.

Адам барлық қажетті ақпараттың мөлшермен 90% - ын көру қабілеті арқылы алады. Алайда, бұл көрмейтін және көру қабілетінің терең бұзылу жағдайында адам алатын әсердің көп мөлшерін жоғалтады дегенді білдірмейді: басқа анализаторлар объектінің сол кемшін тұсы мен қасиеттерін көру қабілеті сияқты бірдей орнын толтыра алады. Сипап сезу, жанасу, мысалы көру сияқты, заттың пішінін, ұзындығын, мөлшерін, қашықтығын анықтауға мүмкіндік береді. Көру анализаторының бұзылуы анализаторлар арасындағы жаңа ішкі байланыстардың пайда болуына, сенсорлық жүйе ішіндегі қатынастардың өзгеруіне және тек соқыр немесе көру қабілеті нашар адамдарға тән нақты психологиялық жүйенің қалыптасуына әкеледі [2: 103].

Сонымен, жалпы көрмейтін жағдайында қоршаған әлемді сезімдік бейнелеудің өзара әрекеттесу кезінде сипап сезу, жанасу басқа сенсорлық анализаторлардан басым болады. Сипау арқылы затты түйсіну терінің ғана қызметі емес, бұл-күрделі үрдіс және оның қызметіне қимыл рецепторлары да (кинестетикалық сезімдер) қатынасып отырады. Мұндай сезімдер қолдың түйсікке қатынасы арқылы жүзеге асырылады, өйткені қол тек еңбектің мүшесі ғана емес, сонымен бірге әлемді тануда маңызды рөл атқарады. Көрнекі түрде қолдардың көмегімен заттардың пішінін, мөлшерін, көлемін, кедір-бұдырлығын ажыратуға болады.

Қалдық көру қабілеті бар және нашар көретін зағиптарда көру арқылы қабылдау қосымша көрнекі ынталандыру арқылы жақсарады, мәселен оқу процесінде көру қабілетін пайдалану кезінде тактильді ынталандыру толық бейнені жасауға көмектеседі.

Екінші жағынан, С.В. Кравкова, М. Соловьева, Иванова, В. М. Воронина және т. б. қалыпты дамып келе жатқан, нашар көретін және нашар еститін адамдарда әртүрлі іс-әрекеттерді орындау барысында бір-бірінен сапалы ерекшеленетін ұғымдар мен көзқарастардың өзара байланысын зерттеді. Математика, ана тілі, дене шынықтыру, сыртқы әлеммен танысу, рельефті-түрлі-түсті дидактикалық материал негізінде соқыр балалар қабылданатын объектілердің көлемді белгілерін ғана емес, сонымен қатар оларды қабылдау мен көру ерекшеліктерін де көрсетті. Ең бастысы, балалардың бірлескен іс-әрекеті танымдық салаға, олардың эмоционалды көңіл-күйіне жағымды әсер етті. Екінші жағынан, сыртқы әлемнің бейнелері мен құбылыстарын жасау тез, оңай, дәлірек және ұзақ есте сақталады, бұл олардың тактильді танылуын жақсартуға көмектеседі. Брайль оқу жүйесіне алдын-ала енгізу көрмейтін балаларды қысқа мерзімде оқыту процесін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Б.Ф.Ломов, В.А.Пономаренко көрсеткендей көрнекі бейнелер, кез-келген психикалық бейнелер сияқты, көп өлшемді, күрделі және бейнеленудің үш деңгейін қамтиды: сенсорлық-перцептивті, бейнелеу деңгейі және ауызша-логикалық деңгей. Олар танымдық процестерді, эмоционалды саланы дамытуда, көптеген дағдыларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Көру қабілеті бұзылған балаларда әлсіреген, жиі деформацияланған және тұрақсыз визуалды бейнелер пайда болады. Көру қабілетінің бұзылуы бүкіл бейне қалыптастыру процесінің барысында із қалдырады. Сонымен, көрнекі қабылдау үшін, сондай-ақ кез-келген модальді қабылдау үшін таңдау тән, яғни баланың зейіні мен іс-әрекетінде, қызығушылығында болатын объектілерді бөліп алу. Қалдық көру және көру қабілеті нашар болған кезде, визуалды ынталандыру бұзылған көру жүйесінің салдарынан дәл көрсетілмеген жағдайда, қоршаған ортаға деген

қызығушылық әлсірейді, жалпы белсенділіктің нәтижесі ретінде қабылдаудың таңдамалылығы да төмендейді [3: 56].

Объективтілік-қабылдау процесінің негізгі нәтижесі, оның деңгейі объектіні қаншалықты тұтас және мағыналы қабылдайтындығын, оның құрылымы қабылдауда көрініс табатындығын анықтайды. Жартылай немесе нашар көретіндердің алған шектеулі ақпараттары көрнекі бейнелердің схематизмі ретіндегі оның объективтілігі сияқты қабылдау ерекшеліктерінің пайда болуын анықтайды. Нысанды қабылдаудың тұтастығы бұзылады, объектінің бейнесінде көбінесе жанама ғана емес, сонымен қатар белгілі бір бөлшектер де жиі болмайды, бұл қоршаған ортаның фрагментациясы мен дәлсіздігіне әкеледі. Тұтастықтың бұзылуы кескіннің құрылымын, объект белгілерінің иерархиясын қалыптастырудың қиындықтарын анықтайды. Фактіні көрнекі қабылдаудың қалыпты жұмыс істеуі үшін тұрақтылығы, яғни жағдайының өзгеруіне қарамастан, заттарды өзгертпей, бастапқы қалыпта қабылдау, оның кеңістіктегі орнына, көзден қашықтығына, яғни қабылдаудың жағдайларына қарамастан тану мүмкіндігі.

Нашар көретіндер үшін және ішінара тұрақты қабылдау аймағы көру қабілетінің зақымдану дәрежесіне байланысты тарылады. Қабылдаудың маңызды қасиеті-объектінің кездейсоқ,маңызды емес белгілерінен абстракциялану, оның маңызды қасиеттерін ажырата алу мүмкіндігінің болуы. Жалпылаудың бұл қасиеті талдау, синтез, салыстырудың ақыл-ой операцияларымен бірлікте беріледі. Маңызды қасиеттерді бөлудегі қиындықтар, бейненің тұтастығының болмауы, оның фрагментациясы және толық еместігі. Көру қабілетінің терең бұзылулары жағдайында бейнелерді жалпылаудың төмен деңгейі анықталады. Осылайша, қалдық көру қабілеті бар және нашар көретін зағиптар балалардың визуалды жүйелік бейнелері сукцессивті процесс негізінде қалыптасады. Демек, бейнені қалыптастыру балалардың арнайы ұйымдастырылған іс-әрекетін, оның ішінде талдау, сәйкестендіру, синтез процестерін, сөзді қолдану арқылы интеграциялық қызмет процестерін дамытуды талап етеді, яғни соқырлыққа тән өтем (компенсация) механизмдері шығады. Сыртқы әлемінің бейнелері соқырлар мен нашар көретіндер үшін ешқашан бірдей модальды болмайды: олардың құрылымы күрделі және әрқашан әртүрлі анализаторлардан алынған ақпараттың сақталуын қамтиды. Көрнекі анализатордың зақымдану тереңдігіне және жеке даралық ерекшеліктеріне байланысты белгілі бір анализатордың қызметі басым болады.

Осы орайда көрмейтін және естімейтін бола отырып, ерекше білімді қажет ететін балаларды дамыту, тәрбиелеу және оқыту мәселелеріне қатысты бірқатар ғылыми жұмыстар жасаған, ғалым «Мен қоршаған әлемді қалай қабылдаймын, елестетемін және түсінемін» атты еңбектің авторы О.И.Скороходованың ерекше тағдыры, оның аса сезімталдығы туралы айтса болады. Онда жанасу, иіс сезу, діріл сезімі, температураны ажырату сезімі, дәм сезу сияқты қауіпсіздік анализаторлары өте жақсы дамыған. Мысалы, жанасу түйсігінің ерекшелігі сондай, біреу өтіп бара жатқанда, ол сол жаққа бұрылды және мұны оның мойны мен иығынан өтетін ауаның қозғалысымен түсіндірді. Жанасу арқылы ол адамды ғана емес, оның психикалық жан дүниесінің мәселен көңіл күйінің бұзылуы немесе қуанышты жағдайын да анықтай алған. Саусақтардың қозғалысын, қолдың кернеулі күйін, сондай-ақ дірілдеуін сезіне алған. Жанасу арқылы ол сонымен қатар мүсіндерді зерттеп, егжей-тегжейлі сипаттай алған. Ол жасалған заттардың құрамын, толықтығын немесе бос екендігін анықтады. Иіс сезу түйсігінің дамуы да басым болған -иіс көзін, оның орналасқан жерін дәл анықтайды. Өткір иістерді жақсы ажыратып, тіпті әлсіз деп саналатын, мысалы, өзеннің иісін өте үлкен қашықтықта анықтай білген. Газеттер әкелген кезде ол иісі бойынша жаңа, немесе ескі екенін анықтайды [4: 114].

Сондықтан тифлопсихологияның даму тарихында әлемді немесе естуді танудың (Ф.Цех, М. Сизеран және т. б.) немесе жанасудың, сипап сезудің (А. В. Бирилев және т. б.) басымдық теориялары ұсынылды. Соқыр және нашар көретін адамның сыртқы әлемінің бейнесі құрылымында маңызды орын алатан объектіні қашықтан қабылдауға мүмкіндік беретін есту анализаторларының рөлі ерекше. Л.И. Солнцеваның мектеп жасына дейінгі балалардың есту қабілетінің сигналдық функциясын зерттеуі оның дыбыс сипаттамасынан объектімен байланыссыз өзара әрекеттесетін объектілердің біреуінің сипаттамасына (құрал, объект), содан кейін объектілердің өзара әрекеттесуін белгілеуге дейін дамитынын көрсетті. Сондықтан нашар көретін және зағип оқырмандардың өмірі мен қызметіндегі есту рөлі көрерменге қарағанда әлдеқайда маңызды.

Зерттеу нәтижелері. Көрмейтін және нашар көретін балалардың дамуы қалыпты көретін балалармен бірдей заңдылыққа бағынады. Алайда көру қабілетінің бұзылуы немесе қалдық көру балалардың дамуының кейбір ерекшеліктерін ескеруді қажет етеді. Мұның бәрі көрмейтін балалардың сенсорлық тәжірибесін төмендетеді, яғни кеңістікте, әсіресе қозғалыста бағдарлауды қиындатады, сенсорлық және интеллектуалдық белсенділіктің үйлесімді дамуын бұзады. Алайда, нашар көретін балаларда қоршаған ортаны білуге негізделген функцияны орындайтын есту және иісті рецепторлар сақталады. Олар заттар мен құбылыстарды көзбен шолу барысында - жарықты, түсті т.б. бақылау мен қабылдаудың қиындығын сезінеді және орналасқан жері, бағыты, қашықтығы, көлемі, заттың рельефі және т. б. сияқты кеңістіктік белгілерді бағалауда үлкен қиындықтар бар. Атап айтқанда зағип балалардың сезу тәжірибесін азайтады, яғни кеңістікте бағдарлауын әсіресе қозғалыс барысын қиындатады, сенсорлық және интеллектуальдық қызметінің үйлесімді дамуы бұзылады. Көбінесе, зағип балаларда қоршаған ортаны тануға арналған қызмет жасайтын есту және сезу рецепторы жақсы сақталады. Естуді еріксіз пайдаланатын зағип балалар айналасындағы адамдармен қарым-қатынас барысында ауызша байланыстырып сөйлеуді үйренеді. Сөйлеу арқылы олар ақиқат шындығы, адамдардың іс-әрекеті мен амалы туралы ақпарат алады. Зағиптардың естуіне қарағанда сезімі нашар, сылбыр дамыған. Қоршаған ортадағы заттарды өздігінен дұрыс бақылау әдістерін қолдана алмайды. Тәжірибеден көргеніміздей, мектепке келген оқушылар сезгіштік қабілеті мен қолының ұсақ моторикасының дамуының төмен деңгейін көрсетеді. Бұл өз кезегінде, олардың жалпы психофизикалық дамуына қарсы әсер етеді, яғни қоршаған ортадағы ақпаратпен дербес танысуына және Брайль жүйесі бойынша оқып және жазып үйренуіне кедергі келтіреді [5: 56].

Көру қабілеті нашар балаларда көру қабілетінің төмендеуі танымдық белсенділікке теріс әсер етеді, қабылдау кезінде көзбен шолудың қиындығы, көру қабілетінің төмендеуі байқалады. Нашар көретін балалардағы көру елестері нақты емес болып келеді. Олар үнемі кеңістікте бағдарлаудың күрделілігін байқайды. Көру процесінде оларды дамыту және сақтау жөніндегі шаралардың болмауы олардың тез шаршауына және көру қабілетінің нашарлауына әкеледі. Кей жағдайда, көздің шаршауы ақыл-ойы мен физикалық жұмыс жасау қабілетінің төмендеп кетуіне әкеледі. Жалпы білім беретін мектептерде оқушылардың осы санатын оқыту кезінде олардың жұмыс қарқыны қалыптыдан артта қалады. Бұл олардың сәтсіздігіне немесе мүмкіндіктерінен төмен прогреске әкеледі. Нашар көретін балалар мұндай жағдайда ашуланшақтық танытады, командадан тыс-негативизм, бұл мектептегі бұзылулардың көріністерінің бірі. Көру қабілеті нашар адамдарда есту, әдетте, қабылдаудың негізгі анализаторы болып қала береді. Осыған байланысты көру қабілеті нашар адамдар көру қабілетін сақтауға, көруді жеңілдетуге және шаршауды болдырмауға мүмкіндік беретін ерекше жағдайларда жұмыс істеуі керек. Нашар көретін балалар үшін арнайы көрнекі

құралдар, айқын сызықтары бар дәптерлер, қажет емес бөлшектерсіз суреттер, бас әріптермен кітаптар қажет. Соқыр және нашар көретін балалардың сенсорлық тәжірибесін қалыптастыруда, олардың танымдық белсенділігінде, жеке қалыптасуында өзіндік ерекшеліктері бар: физикалық дамудың арнайы психологиялық-педагогикалық түзету құралдарын, емдік және дене шынықтыру құралдарын қолдануды талап етеді. Зағип және нашар көретін балалар үшін дұрыс ұйымдастырылған жүйе, оқыту әдістемесі мен шарттары, тәрбиелеу олардың дамуындағы кемшіліктерді өтеудің маңызды құралы болып табылады Білім беретін мектептерде аталған санаттағы оқушылар білім алу кезінде, олардың жұмыс жасау қарқыны қалыпты көретін балаларға қарағанда артта қалады. Бұл олардың сабақ үлгерімінің нашарлауын туғызады. Нашар көретін балалар мұндай жағдайда тез ашуланшақ, ұжымнан бөлек, қарым-қатынаста тез ренжігіш болып, мінездерінің теріс жағын көрсетеді, бұл мектептегі жайсыздықтың бір көрінісі болып табылады. Қалыпты көретіндер тәрізді нашар көретіндердің есту қабілеттері негізгі қабылдау талдауышы болып табылады. Осыған байланысты көру қабілеті нашар адамдар көру қабілетін сақтауға, көруді жеңілдетуге және шаршауды болдырмауға мүмкіндік беретін ерекше жағдайларда жұмыс істеуі керек Нашар көретін балалар үшін арнайы көрнекі құралдар, айқын сызықтары бар дәптерлер, қажет емес бөлшектерсіз суреттер, үлкен әріптермен кітаптар керек. Нашар көретін балалардың сенсорлық тәжірибесін қалыптастыруда, олардың танымдық белсенділігінде, жеке қалыптасуында өзіндік ерекшеліктері бар: физикалық дамудың арнайы психологиялық-педагогикалық түзету құралдарын, емдік және дене шынықтыру құралдарын қолдануды талап етеді [6: 213].

Талқылау. Зағип және нашар көретін балаларға арнайы білім беру жағдайларына келетін болсақ, дамуында басқа да бұзушылықтары жоқ нашар көретін балалар оқу бағдарламасының талаптарына сәйкес арнайы оқу жоспарлары мен бағдарламалары бойынша жалпы білім беретін мектептерде оқиды. Көру қабілеті бұзылған балалар түзету көмегімен және қамқор педагогика режимінде жалпы білім беретін мектептердің арнайы немесе жалпы сыныптарында және психологиялық-педагогикалық мамандықтарда оқиды. Зағип және нашар көретін балаларды оқыту арнайы оқу жоспарлары мен бағдарламалары бойынша жүзеге асырылады, алайда көру қабілеті бұзылған балалар үшін қосымша түзету сабақтары көзделуі тиіс. Зағип және нашар көретін балаларды психологиялық дамуы тежелген балаларды оқыту психикалық дамуы тежелген балаларды оқытуға қойылатын талаптарға сәйкес жүргізіледі, алайда нашар көретін балалар үшін қосымша түзету сабақтары көзделуі тиіс. Аурудың ауыр түрлері бар соқыр балаларды үйде оқушылар ұжымымен ішінара интеграцияланған жеке бағдарлама бойынша және дәрігерлердің келісімі бойынша ұйымдастырады. Интеграция дәрежесі және оның формасы оқушының денсаулық жағдайына байланысты анықталады.

Көру қабілеті бұзылған балалар арнайы және жалпы білім беретін сыныптарда психология саласындағы мамандар мен дефектологтар оқытатын қолдау және қамқор педагогикалық режимде оқиды. Психикалық дамуы тежелген зағип және нашар көретін балаларды оқыту арнайы оқу жоспарлары мен бағдарламалары бойынша жүзеге асырылады, бірақ көру қабілеті бұзылған балалар үшін қосымша түзету бөлімшелері көзделуі тиіс. Психикалық дамуы тежелген зағип және нашар көретін балаларды оқыту психикалық дамуы тежелген балаларды оқытуға қойылатын талаптарға сәйкес жүзеге асырылады, бірақ көру қабілеті бұзылған балалар үшін оңалту бойынша қосымша сабақтар өткізілуге тиіс. Ауыр сырқаты бар соқыр балалар ПМПК дәрігерінің ұсынысы бекітілген жағдайда жеке бағдарлама бойынша оқушылар топтарында үйде ішінара ұйымдастырылады. Кіріктірілу деңгейі және оның өту формасы студенттің денсаулық жағдайын ескере отырып ұйымдастырылады. Үйде өзін-өзі оқыту арнайы

мамандандырылған, техникалық және отбасылық жағдайларға сәйкес мектеп жағдайында жүзеге асырылады [7: 3-4].

Нашар көретін студенттерге арналған арнайы сыныптардағы оқу ұзақтығы:

а) зағип оқушылар:

- бастауыш білім беру деңгейі – 0 (дайындық), 1-4 сыныптар;
- негізгі орта білім беру деңгейі – 5-10 сыныптар;
- жалпы орта білім беру деңгейі – 11-12 сыныптар.

б) нашар көретін балалар:

- бастауыш білім беру деңгейі – 0 (дайындық), 1-4 сыныптар;
- негізгі орта білім беру деңгейі – 5-10 сыныптар;
- жалпы орта білім беру деңгейі – 11-12 сыныптар.

Әрбір білім беру деңгейінде білім алушыларды жалпы сыныптарға ауыстыру мүмкіндігі бар.

в) Күрделі бұзылулары бар зағип және нашар көретін балалар арнайы білім беру бағдарламалары мен қамтамасыз етіледі.

Арнайы оқу-әдістемелік қамтамасыз ету. Зағип және нашар көретін оқушыларды оқыту түзету кешені сияқты арнайы стандартты оқу бағдарламасы бойынша жүзеге асырылады. Оқушылар жалпы білім беретін бағдарламалар және түзету-дамыту бағдарламалары бойынша оқиды.Жалпы білім беру бағдарламаларында оқушылардың даму ерекшеліктеріне байланысты өзгерістер болды (бейнелеу өнері, сурет салу, дене шынықтыру, еңбек). Негізгі орта білім беру деңгейінде жалпы білім беру бағдарламасының мазмұны оқушылардың ерекшеліктерін ескере отырып әзірленген курстардың 1 жылдық мерзімін ұзартуға байланысты қайта бөлінеді. Зағип оқушылар үшін оқу процесінде орта мектептерде жаппай қолданылатын Брайль бедерлі-нүктелі шрифтімен басылған оқулықтар, оқу құралдары мен әдебиеттер қолданылады. Көру қабілеті нашар оқушылар орта мектептерде жаппай қолдану үшін үлкен шрифтпен басылған оқулықтармен, арнайы өңделген суреттермен таныса алады [7: 3-4].

Көру қабілеті бұзылған оқушылардың ерекше білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін анық сызықтары бар дәптерлер, оптикалық және техникалық құралдармен қамтылуы тиіс:

- офтальмолог тағайындаған көруді түзетуге арналған құрылғылар (көзілдірік, жанаспалы линзалар, үлкейткіш шынылар, телескопиялық көзілдіріктер);
- табиғи жарықтандыруды реттеуге арналған құрылғы (механизм);
- оқу, жазу және сурет салу кезінде дұрыс отыруға арналған арнайы эмбебап үстел;
- балаларға арналған қосымша құрылғылар (Брайль жазу аппараты, оқу машинасы, Брайль жазу машинасы, рельефті фотосуреттерге арналған «оқушы», оптикалық үлкейту құрылғылары, линзалар, телескопиялық құрылғылар-офтальмологтың ұсынысы бойынша және басқалар).
- тифлотехникалық құралдармен қатар, электрондық құрылғылар, тактильді дисплейлер және Брайль дисплейлері, сөйлеу синтезаторлары);
- арнайы оқу құралдары (бедерлі көрнекі құралдар, географиялық карталар, кестелер және т. б.);
- аудио-бейне және бейнеаппаратуралар;
- арнайы бағдарламамен қамтылған компьютерлер.

Түзету кезеңінің пәні бойынша жалпы білім беретін пәндерді оқытудың арнайы әдістемелерін пайдалана отырып, техникалық құралдар мен арнайы көрнекі құралдарды пайдалана отырып, жеке және топтық сабақтар өткізу. Түзету курстары келесідей:

- Сабақтың ұзақтығы 30 минуттан аспауы керек. Сабақтың жиілігі-аптасына 2 рет. Үздіксіз көру жүктемесі 5-10 минуттан аспауы керек.
- «Емдік дене шынықтыру (ЕДШ)». Жаттығу кезінде емдеу-сауықтыру міндеттері, емдеу-қалпына келтіру (қозғалыс дағдыларын жетілдіру) міндеттері шешіледі. Сабақтар топтарда, жеке және кіші топтарда өткізіледі. Сабақтың ұзақтығы-30-45 минут. Әрбір оқушыны мұқият кешенді офтальмологиялық, психофизикалық және соматикалық тексеруден кейін емдік дене шынықтыру жүргізіледі. Бұл аурулардың саны жыл санап өсуде.
- «Түзету ритмикасы». Ритмика сабақтары білім алушыларға музыканы тыңдау, қозғалыс жасау, мотериканы дамыту және біріктіру арқылы музыканы беру үшін өткізіледі. Ритмді, үйлестіруді, төзімділікті және ағзаның жұмыс істеу қабілетін дамытуға көңілбөлінеді. Ритмика сабақтары ритмикалық жаттығуларды, ритмикалық эстафеталарды, музыкалық-ритмикалық және сөйлеу ойындарын қолдануды қамтиды.
- «Мимика мен пантомимиканың дамуы». Сабақтар жеке және топтарда ұйымдастырылады. Сабақтың ұзақтығы-40-45 минут. Сабақтың формасы мақсатқа сәйкес келеді. Сабақтарды тифлопедагог жүргізеді.
- «Түйсіну мен ұсақ моториканы дамыту». Бұл тренингтің мақсаты-нашар көретін адамдардың түйсігі мен ұсақ моторикасын дамытуды үйрену, қоршаған ортадағы заттарды, заттар мен кеңістікті шарлауды үйрену. Сабақтар топтарда, жеке және кіші топтарда өткізіледі.
- «Кеңістіктегі бағдар». Мектеп оқушылары бағдарлау тәжірибесіне және үлкен және кіші кеңістіктерде өздігінен қозғалу қабілетіне сәйкес топтарға бөлінеді.
- «Әлеуметтік және тұрмыстық бейімделу». Сабақтың негізгі мақсаты: қоршаған әлемнің заттары мен құбылыстарына қатысты елестерді қалыптастыру; әртүрлі әлеуметтік жағдайлар мен қоғамдық орындарда дұрыс мінез-құлық дағдыларына, басқа адамдармен қарым-қатынас дағдыларына үйрету.
- «Ақпараттық мәдениетін қалыптастыру». Көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдерді кітапхана жағдайында инклюзивті орта құруға бейімдеу. Бос уақыттарын тиімді ұйымдастыру, кітап оқу мәдениетін, ақпаратты іздеу, электронды ресурстарды қолдануға дағдыландыру [7: 3-4].

Қорытынды

Негізгі мектеп түлегі білім алуды жалғастыру және қоғамның толыққанды өміріне қатысу үшін қажетті білім алуға ынталанады. Түзету жұмыстары танымдық, өзіндік және қозғалыс салаларында, гигиена мен көру қабілетін қорғауда, денсаулықты нығайтуда жалғасуда. Мектеп ғылыми ойлауды, баланың шығармашылық мүмкіндіктерін, түрлі қабілетін дамытады, көру қабілеті нашар жасөспісірімдерге арнайы кәсіптік оқытуды, жұмыспен қамтылуын, ғылыми дүниетанымды қалыптастырады. Арнайы мектеп жалпы білім беруді аяқтауды қамтамасыз етеді. Педагог оқушылардың мүдделерін толық ескеру, қоғамдық пайдалы жұмысқа және қазіргі қоғамдық өмірге белсенді қатысу, әлеуметтік-психологиялық бейімделу үшін жағдай жасайды.

Көзі нашар көретін пайдаланушының ақпараттық мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі - ақпараттық ресурстарды білу. Әрине, оларға еркін қол жеткізу мүмкіндігі жасалған болса. Біздің елімізде нашар көретіндер мен зағип жандарға арналған арнайы кітапханалар барлық ақпарат түрлерін ұсына алады. Оқырман ретінде олардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға, көпшілік шаралар ұйымдастырып, инклюзивтік орта құруға мүмкіндік береді. Осы ретте кітапханалар ақпараттық ресурстарға еркін қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Көзі нашар көретін адамдарға арналған ақпараттық дайындықтың негізі – олардың бұл ақпаратты тиімді іздеу,

ақпараттық-іздеу жүйелерімен сауатты жұмыс жасай білуі. Ақпарат іздеуді үйрену картотекаларды, анықтамалықтарды, сөздіктерді пайдалану қабілетімен тікелей байланысты. Әдетте, іс жүзінде көзі көрмейтін оқырмандарға арналған көптеген кітапханаларға анықтамалық-библиографиялық аппараттарды қолдануды үйретеді. Арнайы кітапханада компьютерлік ақпараттық-іздеу жүйелерін іске қосу арнайы мамандандырылған дағдыларды қажет етеді - мәліметтер базасында қажет ақпаратты таңдай білу, іздеу салаларын таңдау, кілт сөздерді пайдалану мүмкіндігі.

Жасөспірім адам дамуының, жеке тұлғаның қалыптасуының маңызды кезеңдерінің бірі болып табылады. Дәл осы кезеңде мінездің қалыптасуы жүреді, ал оның кейбір ерекшеліктері күшейтілуі мүмкін. Себебі оқу –тәрбие жұмысында, мінез ерешеліктерінде, өз бетімен шешім қабылдауға қалыптасады. Көру қабілеті бұзылған жасөспірімдерді физикалық ауытқу мен жеке басының ерекшеліктері арасындағы психологиялық қатынастар тұрғысынан кең көлемде зерттеу қажет. Осы мәселенің зерттеу аспектілері соңғы зерттеулерде қарастырылған, көру бұзушылықтары бар жасөспірімдердің өзін-өзі бағалау ерекшеліктері, олардың басқалармен қарым-қатынас жүйелері тифлопсихология зерттеулерінде қарастырылады.

Көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдердің кейбір мәселесін шешу үшін психофизиологиялық аспектілерге толығырақ тоқталу керек. Зағиптар мен нашар көретіндердің психикасы, әдеттегідей, субъективті және объективті бірліктің бірлігі болып табылады, яғни ол әр адамның санасында нақты көрінетін объективті шындықты көрсетеді. Көзі көрмейтін және нашар көретін жасөпірімдердің дамуының негізгі заңдылықтарын теориялық шолуды қорытындылай келе, әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің бұзылуының алдын-алу жолдарының бірі арнайы диагностикалық құралдарды қолдана отырып, мақсатты психологиялық қолдауды ұйымдастыру екенін атап өткен жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Айдарбекова, А.А.//Ермекбаева Л.Х. Дербисалова Г.С. Самигулина З.Р. Формирование социальной компетентности детей с ограниченными возможностями, обучающихся в инклюзивной (интегрированной) среде. Методические рекомендации. -Алматы: 2015.- 59 с.

[2] Ермаков, В.П. Основы тифлопедагогики: Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения: учебное пособие для вузов [Текст] / Ермаков В.П., Якунин Г.А. – М.: ВЛАДОС, 2000. - 238 с.

[3] Елисеева, И.Г., Чумакова О.Ф. Профессиональное сопровождение педагогов общеобразовательных школ, реализующих инклюзивную практику. Методические рекомендации. Алматы: 2015. 56 с.

[4] Стребелева, Е.А Психолого-педагогическая диагностика нарушений развития детей раннего и дошкольного возраста: пособие для учителя-дефектолога: учебное пособие для вузов [Текст] / Стребелева Е.А., Мишина Г.А. - Москва: ВЛАДОС, 2008. - 143 с.

[5] Елисеева И.Г. Организация педагогического контроля в специальной (коррекционной) школе. Методическое пособие для учителей. –Алматы: 2010.- 109 с.

[6] Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе. Под ред. В.В.Воронковой – М.: Школа-пресс, 1994.- 416 с.

[7] ҚР БҒМ Бұйрығымен бекітілген «Мүмкіндігі шектеулі балаларды психолого-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар» (12.12.2011 жылғы №524). http://online.zakon.kz/